

Лекція 1

ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

1. Держава та право як закономірний результат розвитку цивілізації.
2. Роль держави та права як атрибутів політичної влади.
3. Основні теорії походження держави та права.

1. Держава та право

як закономірний результат розвитку цивілізації

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадський, державний) характеризує сукупність матеріальних та духовних досягнень суспільства у процесі його історичного розвитку.

Атрибути цивілізації – держава та право.

Суспільство – це сукупність форм спільної діяльності людей, які склалися у процесі історичного розвитку людства.

Передумова суспільства – це людина. Суспільство утворюється на засадах різноманітних зв'язків і відносин між людьми в процесі їх життєдіяльності. На певному етапі люди усвідомлюють, що в них є спільні потреби та інтереси і що для їх задоволення необхідні спільні зусилля, а також, що зв'язок між ними мусить мати постійний характер.

З моменту виникнення суспільство вимагає регулювання та управління, потреба в них значно зростає з появою класів і виокремлення різних видів господарської і духовної діяльності. Закінчується бездержавний період розвитку суспільства, виникають держава та право, що є нероздільними та свідчать про більш високий ступінь суспільного розвитку. Держава та право стають складним і універсальним інструментом урегулювання відносин між окремими людьми, особою і суспільством, окремими суспільними групами. За допомогою державно-правових інститутів може забезпечуватись панування одного класу над іншим, але може також здійснюватись захист суспільства і кожної особистості від зловживань з боку сильнішого, гарантуватися життя на основі прав людини. Держава і право можуть

11

бути ефективною протидією сваволі, анархії і безладдю, сприяти розвитку господарства і культури. Право може втілювати вищу доцільність щодо меж поведінки людей. Тією мірою, якою держава і право перетворюються із засобів обслуговування інтересів окремих соціальних груп на засоби задоволення загальносоціальних потреб,

інтересів і запитів усього суспільства й одночасно кожного з його членів, такою ж мірою можна розглядати державу як суспільно-історичну цінність.

Проте держава і право породжуються суспільством і відбивають його недоліки й суперечності. На державу і право впливають різного роду соціальні і етнічні конфлікти, різні ідеології, природні умови та окремі особистості.

2. Роль держави та права як атрибутів політичної влади

Влада – це відносини залежності між людьми, у яких одні можуть здійснювати свою волю, нав'язуючи її іншим. Влада є цілеспрямованим впливом тих, хто має владу (суб'єкт влади), на тих, на кого ця влада спрямована (об'єкт влади). Владні відносини виявляються лише в тому разі, якщо суб'єкт і об'єкт перебувають у відносинах панування і підкорення. Оскільки влада в суспільстві поширена на людей і має на меті певне регулювання відносин між людьми, то її називають соціальною.

Різновиди влади: батьківська, релігійна, економічна, політична, державна тощо. Держава і право перебувають у нерозривному зв'язку з політичною владою, а державна влада може розглядатись як різновид політичної влади.

Політика – особливий вид людської діяльності, участь у справах держави. У ній знаходять своє відображення питання взаємовідносин між класами та соціальними групами, питання партійної боротьби, відносин між різними національностями, між державами (зовнішня політика) тощо. *Ядром* політики є проблема завоювання, утримання і використання державної влади.

Державна влада як різновид політичної влади втілюється у державно-правових інститутах і призначена для регулювання суспільних відносин. Державна влада має офіційний публічний характер. У межах країни вона є найвищою, певною, верховною і ні від кого не залежною.

12

Особливості державної влади:

- проголошується від імені держави;
- юридично закріплюється;
- її впровадження в життя забезпечується силою держави;
- регламентується за допомогою права і здійснюється в офіційно встановлених межах і лише певними засобами.

Верховенство державної влади виявляється у її універсальності, у її прерогативах, у наявності таких законів впливу, якими інша суспільна влада не володіє (наприклад, монополія законодавства, право-

суддя).

У демократичному суспільстві державна влада набуває форми *народовладдя*. Завдання народовладдя:

- втілення свободи і справедливості у відносинах учасників суспільного життя;
- захист та охорона прав і законних інтересів особи та родини;
- забезпечення функціонування державних органів на основі права;
- реалізація повноважень держави не лише через примус, а й через силу громадської думки;
- забезпечення рівних для всіх можливостей в усіх сферах життєдіяльності людей, базуючись на принципах соціальної справедливості, гуманізму та соціального блага.

3. Основні теорії походження держави та права

Історична матеріалістична теорія. Зміни у житті первіснообщинного ладу були пов'язані зі змінами в економічному житті тогочасного суспільства, яке поступово переходило від привласнювального господарювання до господарювання виробничого; до одержання надлишкового продукту. Виникали реальні умови для експлуатації чужої праці та майнової і соціальної диференціації.

Цей період характеризується трьома великими розподілами праці: відокремленням скотарства від землеробства, відокремлення ремесел від землеробства і виділення особливого прошарку людей, зайнятих лише обміном продуктів.

Перший великий поділ праці сприяв першому великому поділу суспільства на два класи – вільних і рабів; другий великий поділ спричинив поглиблення майнової нерівності серед вільних; третій викликав появу класу посередників-купців, зайнятих лише обміном

13
продуктів. Суспільство розкололося на групи людей (класи) з різним майновим станом і різними інтересами.

На зміну первіснообщинному ладу приходять держава. Органи родового управління замінюються органами державного апарату, виникає державна влада, яка виступає захисником панівних верств суспільства. Державна влада поширюється на всіх, хто проживає на визначеній кордонами території та виступає як офіційний представник суспільства. Одночасно з виникненням держави відбувся процес формування права. Спочатку право складалося з трансформованих звичаїв та окремих судових рішень. Згодом основним засобом формування правової системи стають акти, які видаються центральними органами державної влади і виражають інтереси домінуючих у країні верств суспільства.

Кожному типу виробничих відносин відповідає історичний тип держави і права з характерними рисами та особливостями.

Виробничі відносини – це категорія, що характеризує відносини між людьми у процесі суспільного виробництва: відносини власності, виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ.

Історичні типи держави:

1) рабовласницький; 2) феодалний; 3) буржуазний; 4) соціалістичний; 5) сучасний. За різних часів у різних країнах існували також держави перехідного періоду.

Ознаки рабовласницького типу держави і права:

- поділ суспільства на вільних та рабів;
- відсутність у рабів елементарних людських прав;
- панівна роль у середовищі вільних великих землевласників та військової верхівки;
- зневаження фізичної праці, що вважалося таланом невольників;
- переважно автократичний та олігархічний характер політичних режимів.

Ознаки феодалного типу держави і права:

- власність феодалів на землю, яка складає основу суспільства та закріплена у феодалному праві;
- закріплення у праві майнової та особистої залежності від феодалів-землевласників;
- правове закріплення поділу суспільства на стани, належність до яких визначалася самим фактом народження;
- набуття багатими містами права на самоврядування;
- 14
- створення станових представницьких органів (парламенти, земські збори);
- закріплення ієрархії взаємовідносин у середовищі дворянства;
- вплив церковного права на суспільне та особисте життя;
- найпоширеніша форма правління – монархія.

Ознаки буржуазного типу держави і права:

- правове закріплення формальної рівності громадян перед законом;
- проголошення принципу законності;
- визнання особистих та політичних прав людини;
- проголошення свободи, недоторканності й непорушності приватної власності;
- зосередження основних зусиль держави на функціях охорони приватної власності та боротьби проти загальнокримінальної злочинності;

- скасування дворянських та інших станових привілеїв;
- процес зрощення державного апарату з фінансовими монополіями;
- множинність форм правління.

Ознаки соціалістичного типу держави і права:

- проголошення диктатури пролетаріату, що поступово переростає у загальнонародну державу;
- заперечення принципу поділу державної влади і закріплення керівної ролі комуністичної партії;
- офіційне закріплення марксистсько-ленінської ідеології як єдиної в країні;
- правове закріплення переваги інтересів держави над інтересами особистості;
- заборона приватної власності та підприємництва;
- монополія державної власності у господарстві країни;
- проголошення однією з головних функцій держави охорону соціалістичної власності;
- юридичне закріплення обов'язку громадян працювати;
- акцентування уваги на забезпеченні соціально-економічних прав громадян.

Прихильники теорії: політичний діяч та історик М.П. Драгоманов, вчений-мислитель С.Л. Подолинський, поетеса Леся Українка, письменник і політик В.К. Винниченко та ін.

15

Теологічна (релігійна) теорія. Походження кожної держави і права є божественною волею. Існує божественний закон, який лежить в основі позитивного права, створюваного державою. Розвиток держави і права – це діяльність релігійних діячів, дотримання релігійних канонів та орієнтація держави і права на божественні начала.

Прихильники теорії: богослови і мислителі Аврелій Августин і Фома Аквінський, філософ Жозеф де Местр, католицький філософ і професор Жак Мартен.

Патріархальна теорія. Держава походить від сім'ї, є результатом розростання сім'ї. Сім'я як початковий осередок суспільного життя розростається у плем'я, а плем'я – у державу. Батьківська влада над дітьми трансформується у владу монарха над своїми підлеглими. Піддані мають підкорятися своєму монархові, монарх – проявляти щодо них батьківську турботу.

Прихильники теорії: Аристотель і Платон, у Росії – теоретик народного руху М. Михайлівський, в Україні – історик, філософ і громадський діяч М. Драгоманов.

Договірна теорія. Держава виникає внаслідок укладення між

людьми суспільного договору – добровільної угоди між правителем і народом для забезпечення спільної справедливості. Держава має забезпечувати безпеку громадян та охорону їхньої власності. Таким же шляхом створюється і право, яке має природний характер: кожна людина має невід’ємні права, набуті від природи. У разі порушення правителями умов договору і природних прав людини народ має право цих правителів змінити.

Прихильники теорії: Т. Гоббс у Англії, Г. Гроцій у Голландії, Ж.Ж. Руссо у Франції, О. Радищев у Росії, ректор Київського університету св. Володимира К. Неволін та ін.

Психологічна теорія. Держава виникла відповідно до властивостей психіки людей, в людях закладена психологічна потреба жити в умовах організованого співтовариства, в умовах колективної взаємодії. Психіці людей притаманна потреба підкорятися видатним особистостям. На чолі держави мають стояти особистості, наділені особливою волею і талантом керівництва.

Прихильники теорії: французький криміналіст Габріель Гард і професор Київського та Варшавського університетів Л. Петражицький.

Теорія насильства. Держава виникла шляхом завоювання одними племенами, народами інших. Переможці перетворюються на панівні касти, стани, класи, а переможені – на рабів, підневільних.

16

Для утримання поневолених у покорі, управління ними необхідна держава як апарат, створюваний переможцями для керування переможеними.

Прихильники теорії: австрійський соціолог початку ХХ ст.

Л. Гумплович, німецькі філософи Є. Дюринг та Ф. Ніцше.

Теорія конвергенції (від лат. *convergence* – зближення, сходження). У ході історичного розвитку поступово зникають істотні відмінності між капіталізмом і соціалізмом, відбувається їх зближення, злиття. Кожна система запозичує в іншій усе найкраще і ліквідує негативні економічні, політичні, правові та інші моменти своєї державності.

Прихильники теорії: професор Гарвардського університету

П. Сорокін, американський соціолог, економіст, історик Х. Ростоу, український політичний діяч і вчений професор М. Павловський.

Анархізм (від гр. “безвладдя”). Представники цієї теорії виступали і виступають за негайне знищення всякої державної влади і приватної власності, за створення федерації дрібних автономних асоціацій виробників.

Прихильники теорії: М. Штірнер, П.Ж. Прудон, М. Бакунін,

П. Кропоткін, Н. Махно.

Слов'янофільська теорія. Держава і право виникли на підґрунті самотності суспільного і державного розвитку слов'янських народів. Найвищою духовною цінністю слов'ян, яка обумовлює характер їх державності, слов'янофіли вважали “соборність”, що означає поєднання свободи і єдності багатьох людей на основі їх спільної любові до одних і тих же абсолютних цінностей, якими є вчення православної церкви та її святих отців. Слов'янофіли заперечували як революційний соціалізм, так і буржуазну демократію.

Прихильники теорії: О. Хом'яков, брати Киреевські, К. Аксаков, Ю. Самарін, Ф. Достоевський, М. Бердяєв_____, С. Соловйов, письменни-

ки О. Солженіцин та В. Распутін, академік П. Толочко, філософ О. Базилюк, громадський діяч О. Свистунов.____